

թիւն և ոյժ լաւ լինելու: Ով իր կեանքով սրբում է մեղքը, կարող է և իր սիրով փրկել մեղաւորին:

(Christliche Welt, 1902. Քարգւ. Յ. սկ.)

ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Գլուխ Բ.

ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԵՒ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳԶԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅՆԵՐ

1635—1655.

Մովսէս Կոթուղիկոսը մահուան մահճում, զիջանելով իր շուրջը հաւաքուած միաբանների և բաղմաթիւ այլ վարդապետների թախանձանքին, յայանում է իր ցանկութիւնը՝ ընտրել իրեն յաջորդ Փիլիպպոս եպիսկոպոս Հաղբակեղուն: Մեծ հայրապետի այս ցանկութիւնը ղլուխ է գտլիս մի տարի յետոյ. հայ ազգի հեռաւոր անդամները, յարգելով իրենց սիրելի հայրապետի կամքը, թղթերով ընտրում են Փիլիպպոսին, որ և օծուում է 1633 թ. յունուար 13-ին:

Փիլիպպոսը Հաղբակ գաւառի Էրեկան գիւղից էր. 14 տարեկան հասակում գնում է Մեծ-անապատ, բայց այստեղ նորան չեն ընդունում փոքր լինելուն պատճառով. 8 ամիս նա փոնքից դուրս է մնում, մինչև որ Մովսէս վարդապետը արեւմուտքից գալով՝ Սարգիս եպիսկոպոսի յանձնարարութեամբ վերցնում է իւր մօտ իբր աշակերտ: Ապա, № 1488 Յայմաւուրքի յիշատակարանի համաձայն, եմուտ ի ներքոյ ծանր կրօնից և կայեալ ի ճգունս մինչև յարբունս հասակի և ի տիս երիտասարդութեան, և այսուհետեւ բռնաբարեալ ի վարժապետէն իւրմէ ի Մովսիսէ մեծէ, սունու

զիարդ քահանայութեան և վարդապետութեան... Յետ փոխման սորին (Մովսիսի) նստուցին յաթոռ հայրապետութեան երկրահառան վկայութեամբ զհայր մեր զտէր Փիլիպպոս, ի թուին ՌՁԲ»։ Այս անգեկութիւններէ վերայ այն պէտք է աւելացնել, որ Փիլիպպոս ուղարկուել է արեւմտեան հայերի մէջ իբր նուիրակ և իւր սուրբ վարքով և գեղեցիկ քարոզներով մեծ համբաւ է ձեռք բերել. դորա ասպացոյց Պաւրիժեցու և Ջաքարիա պատմիչի մէջ բերած բաղմամբիւ հրաշքները, որոնք Փիլիպպոսի ձեռքով կատարուած են համարուում ։

Փիլիպպոսը ուրեմն բարենորոգիչ գպրոցից դուրս եկած հեղինակաւոր մի անձնաւորութիւն էր. հայրապետական աթոռը նստելով՝ պիտի շարունակէր իւր մեծ նախորդի և իւր մեծ վարժապետի սկսած գործը, և հանդամանքներն ևս աննպաստ չէին ։

Պարսկական դահի վերայ բարձրացել էր շահ Սէֆին, ինչպէս յիշեցինք՝ խելօք և հանդարտաբարոյ մի մարդ, որը հեռեւում էր իւր հօր քաղաքականութեան, այսինքն, առաջ քաշելով հայ տարրը՝ սորա ձեռքով երկրի վաճառականութիւնը արհեստը ծաղկեցնել էր ուղում ։ Այս խոհում քաղաքականութիւնն էր պատճառը, որ Նոր—Ջուղան քանի գընաց աւելի փարթամացաւ, նոյնպէս և ուրիշ անդի հայերը ։ Շոհի այս օրինակին հեռեւում էին և խաները, երեսնի Ափրդունէ խանի անդ անցել էր նորա օրդին Քահմազ—դուլի խանը, մի շատ հայտնէր մարդ և արդարագորով իշխան ։ Հայերը, այս ընդհանուր ազգհով գրութիւնից օգտուելով՝ եկեղեցական վերանորոգութիւնը բռնեն ոգևորութեամբ առաջ էին մղում ։

Փիլիպպոսին մնում էր ժողովրդի և հոգևորականութեան ոգևորութիւնը գործ դարձնել. այդպէս էլ լինում է ։ № 1488 յայտնաւորքի յիշատակարանը վկայում է. «Ակիդք կաթողիկոսութեան իւրոյ (Փիլիպպոսի) զօրացաւ սա հանդիսի կրօնիւք և ամենալայելուչ քաղաքավարութեամբ, ելից զաշխարհ ուղիդ կարգօք և ընդարձակեաց շարքս և դասատունս, և ժողովեալ յոլով մանկունս ասոյ ընթերցումն

առաջադրելու բանից. յորոց ժամանեալ յարբուեա հասակի
և ուսման՝ պարզեւ արժանաւորաց իշխանութիւնս, շնորհս
և փիճակոյ որք արձակեցան ի բազում տեղիս և տակաւին
ևս պիտեն արձակել: Այս վկայութեան մէջ շեշտուած է,
որ Փիլիպպոս կաթողիկոսի ժամանակը ընդարձակուում են
դպրոցներ և կրթուած հոգեւորականները բազմանում և այդ
տեղեկութիւնը պատմական իրողութեան բոլորովին համապա-
տասխան է:

Աորա ժամանակ Սիւնեաց անապատը իւր դործունէու-
թիւնը շարունակում էր. այստեղ մուտք էր դործել այսպէս
կոչուած արտաքին դիտութիւն, այսինքն Արիստոտելի և
Պորփիրի մի քանի փիլիսոփայական դրումների ծանօթու-
թիւն, միացած քերականական տարրական գիտելիքների հետ:
Այս գիտութիւնը մուտ դործեց այնտեղ Բաղէշի Ամրաշու-
փանքի Բարսեղ վարդապետի Ներսէս Բեղլու կոչուած աշա-
կերտի ձեռքով: Ինքը Բարսեղ վարդապետը, որի գաւաղանը
Տաթևացոյ էր գալիս տաժանեկի և բազմամեաց աշխա-
տանքից յետոյ միայն կարողացել էր իր փանքի ձեռագիրներով
ուսումնասիրել Ասհմանաց և Պորփիրի Պարամանց գիրքը:
Բարսեղի աշակերտներից միայն Ներսէսը կարողացած հաս-
կանալ և սովորել իւր ուսուցչի գառ տուածը: Սա ինչպէս
աւաջ յիշել ենք, զնաց երկու տարու չափ մնաց Սիւնեաց
անապատում և գառ տուեց բոլորին: Այստեղ էլ միայն Մել-
քիսէթ Ա. Ժանեցիին կարողացաւ հետեւել իւր ուսուցչին, որը
վերջնելով իւր ընդունակ աշակերտին՝ Ախմ տարաւ. ապա
մի առ ժամանակ մնալուց յետոյ եկաւ Էջմիածին, և Մով-
սիսի վերջին տարիներում ու Փիլիպպոսի ժամանակ դասա-
խառում էր Էջմիածնում: Այստեղ չմտանանք յիշել, որ
Փիլիպպոսը անյարմար համարելով Էջմիածնի դպրոցը Յով-
հաննախանքում թողնել, փոխում է Էջմիածին, փանքի ա-
րեւելեան կողմի շինութիւններից մէկի մէջ տեղաւորում, և
Մելքիսէթին այս դպրոցի ուսուցիչ կարգում: Սա ի թիւս
այլոց ուսուցանում էր նաև այն նշանաւոր վարդապետնե-
րին, որոնք Ահաթոտան իբր նուիրակ էին զնացել և կաթողիկ
պատերններից ծաղրուել էին նորա համար, որ չէին իմացել

Թէ «վարեմ» բառը անո՞ւն է, Թէ բայ: Խօսքս Խաչատուր Կեսարացու և իւրայինների մասին է:

Այսպիսով Հարանց անապատի և Ամրատու վանքի դպրոցների աշակերտը դառնում է ուսուցիչ Եջմիածնում և ունենում է Խաչատուր Կեսարացու և մանաւանդ Սիմէոն Զուգայեցու նման աշակերտներ: Ուրեմն ինչպէս որ արեւմտեան և արեւելեան այսինքն Վանայ ծովի շրջակայքում ծաղկող վանքերը և Սիւնեաց անապատը միացեալ դժով սուին Եջմիածնին Մովսիսի նման մի կաթուղիկոս, այնպէս էլ այժմ նոքա միացած մեծ գարի տունն Եջմիածնի դպրոցին, որը իւր կողմից ամուլ չմնաց, այլ տուեց հայ եկեղեցուն դիտանական վարդապետներ և մանաւանդ առաջ բերաւ նոր Զուգայի դպրոցը:

Նոր Զուգայի դպրոցի հիմնադիրը վերոյիշեալ Խաչատուր Կեսարացին է. իսկ այդ դպրոցի մեծ ներկայացուցիչն է Սիմէոն Զուգայեցին, որը Վառնէշոն աշակերտելուց յետոյ երկար ժամանակ այս դպրոցին աշակերտեց:

Փիլիսոփոս կաթուղիկոսի ժամանակ ուրեմն ոչ միայն դպրոցների թիւն է շատանում, այլ նաև աշակերտների գիտութեան սահմանն է ընդարձակւում: Դպրոցի աշակերտները ժամանակի ամենագիտական մարդիկ լինելով՝ դուրս էին գալիս և հոգեւորական դառնում. որովհետև ժամանակի հասկացողութեամբ գիտուն մարդիկ պէտք է վարդապետ դառնային: Եւ իրաւ Փիլիսոփոս կաթուղիկոսը նոքա վարդապետական դաւադան տալով՝ մի մի տեղի առաջնորդ կամ վանահայր էր նշանակում: Դաւիթ Բաղիշեցին զարմացած բացականչում է. «Այլ և զթիւ վարդապետաց ի ժամանակի սորա ո՞րքա է, ընդ գրով արկանել, զի ձեռնադրեաց սա աւելի քան զՆ. (400) եպիսկոպոս և վարդապետս որոց ամենեցուն գլուխ և վերահացու Յակոբ Զուգայեցի»: Կաթուղիկոսը Յակոբ Զուգայեցուն յանձնում է Դարաշամբի ս. Ստեփաննոսի վանքը, որը նա հիմքից քանդելով՝ հոյակապ կերպով վերաշինում է, իւր բոլոր պարագաններով: Մովսիսի աշակերտ Ասայի վարդապետին ևս եպիսկոպոս ձեռնադրում ու Երնջակի ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ է կարգում, որ այնպէս

այդ վանքը նորոգում է: Շինուում են նաև Մողնին, Յովհանավանքը, Արատղի Քաղէոս առաքելոյ և այլ բաղմաթիւ վանքեր և եկեղեցիներ, որոնց վերայ երկար կանգ առնելու կարիք չկայ. միայն մասնանիշ ենք անում Վաթրիժեցու պատմութեան ԻԶ. գլուխը, որպէս զի ընթերցողը կարդալով տեսնի և գաղափար կազմէ վերաշինելու և վերանորոգելու այն բուռն ձրգտման մասին, որ զբաւել էր այդ դարը:

Վերանորոգութիւնը առժամանակ կանգ է առնում 1635 թուին տեղի ունեցող պատերազմի պատճառով: Այդ թուին Սուլթան Մուրատ Դ-ը գալիս է Նրեան, 9 օրուայ մէջ առնում է և Քաջմաղ—Ղուլիին գերելով՝ յետ է գառնում: Դորան հեռւում է Շաշ—Սէֆու արշաւանքը, 1655 ին: Սա 100000 զօրքով եկաւ պաշարեց Նրեանը և 93 օրում առաւ: Վաթրիժեցու համաձայն այս երկուստեք արշաւանքները տակն ու վերայ են անում Արարատեան գաւառը, մանաւանդ ս. Էջմիածինը: Բայց բարեբախտաբար 1639-ին կնքուում է խաղաղութեան դաշն երկու պետութիւնների մէջ, որի զօրութեամբ արեւելեան Հայաստանը դարձեալ Պարսից ձեռքն էր մնում, իսկ Բաղդատը Օսմանցւոց: Այս դաշնադրութեան զօրութիւնը տեւեց 88 տարի, որի ժամանակ արեւելեան հայերը բաւական տղատ շունչ քաշեցին:

Խաղաղութիւնը վերահաստատուելուց անմիջապէս յետոյ Փիլիպպոս կաթողիկոսը սկսում է քանդածը վերաշինել և նոր շինութիւններ ևս աւելացնել եղածի վերայ: Մայր Աթոռի շատ շէնքեր վրել էին և նա այդտեղից էլ սկսեց՝ վանքը նորոգեց: № 894 ձաշոցի յիշատակարանի համաձայն «կազմեաց ամրագոյն մածուցմամբ, ընդ նմին և բերդունս եռակի և զեզերս գոնեաց շուրջանակի»: Շինեց սեղանատուն, արեւելեան կողմի խցեր, և «զարեւելեան կողման ձեռակերտս ծագէ ի ծագ սա շինեաց, եդ և արտաքոյ պարսպի սորին շինութիւնս ոմանս զերից յարկաց ձիթաստանեայց և զասպաստանս ի բնակութիւն ձիոց և ջորւոց և զայլ մասնաւոր պիտոյից տեղիս, հանդերձ այգեստանօք և բուրաստանօք, յոլովակի հոգացմամբ»: Ս. Էջմիածնից յետոյ նա մի կողմից նորոգում է Անանիա առաքելալի վանքը Նրեա-

նում, որը փլել էր այս պատերազմների ժամանակ, և այս 1662 թվին Հախիսիմի և Գայիանէի վանքերը: Այս վերջին երկու վանքերի նորոգութիւնը տեւում է 3 տարի, շինութեան վերայ հսկում էր Յովհաննէս անուհով մի արեղայ, որը գտնում է ս. Գայիանէի նշխարները: Երկու վանքերի պատերի վերայ կայ հեռեկալ համառօտ արձանադրութիւնը. «Ի թուին ՌՃԻ Քրիստոսի ծառայ Փիլիպոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց վերստին նորոգեաց զեկեղեցիս սրբոց Կուսանաց Հախիսիմեանց և Գայիանեանց»:

Փիլիպոսի մեծագործութեանց շարքի մէջ տեղ է ընդնում նորա Էջմիածին ջուր բերելը, որը բազմաթիւ նիւթական զոհողութիւններից յետոյ հազիւ զլուխ է եկել: Ապարանում Գիւգալ—դէրէով մի գետակ հոսում էր դէպի Շիրակ, առանց ազդարնակութեան օգտակար լինելու. ս. հայրապետը այդ գետակի առաջը կտրում է և բերում թափում է Քասախի մէջ. յետոյ շահի հրովաբտակով իրաւունք է ստանում 10 ջրաղաց ջուր վերցնել նորանից և առուններով բերել Էջմիածին: Նա այդ ջրերը վանքի արեւմտեան կողմով տանում է դէպի Գայիանէի վանքը: Այս ստորերկրեայ ջրանցքներով Մ. Տաճարի յատակին խոնաւութիւն ազդող ջրերը հաւաքում և բերում խառնում է այդ առուին:

Մայր Աթոռի այս արաաքին բարեգարդութեան հետ զուգընթացաբար գնում է և աճելով աճում ներքին բարոյական—կրօնական ոյժը: Մենք արդէն տեսնեք, թէ Փիլիպոս կաթողիկոսի ժամանակ ինչպէս ծաղկում էին դպրոցները, ինչպէս ս. Էջմիածնի դպրոցը փոխադրուելով Էջմիածին, հայրապետի անմիջական հսկողութեան տակ, աւելի մեծ յաջողութեամբ առաջ է գնում: Այս դպրոցներից դուրս եկած հոգեւորականները ոչ միայն զբաւ, այլ և հինց Մայր Աթոռում կազմեցին մի պատկառելի թիւ միաբանների: Դաւիթ Եղիշեցին գրեթէ ցնձալով պատմում է. «Աչօք մերօք տեսանեմք ս. Էջմիածին անթիւ վարդապետք և արեղայք խարազնազդեստք, կրօնաւորք աւելի քան 500»: Այս թիւը որքան էլ չափազանցութիւն լինի, այնուամենայնիւ ճիշտ է այն, որ այս ժամանակ զբաղէտ միաբանները

Թիւը մեծ էր, որոնք պարապում էին անդադար ընթերցանութեամբ կամ հին հաղուադիւտ գրքեր արտագրելով: Բաւական է յիշել, որ 1646 թուից սկսած Առաքել անուանով մի արեղայ արտագրել է Քերականութիւն, Սահմանաց զիրք, Պորփիւր, Տոմար, Մեկնութիւն սաղմոսի, Տրամաբանութիւն և այլն: Պէտք է հենթադրել, որ եթէ մէկն այդչափ զիրք է արտագրել, ապա բազմաթիւ գրքեր արտագրուած պէտք է լինին այս ժամանակում: № 894 ճաշոցի յիշատակարանում յիշած է, որ այս ժամանակի զանազան տեղերից հաւաքում էին «զգրեանց բազմութիւնս զանազան մատենից առ ի լրումն հոգևոր և մարմնաւոր ախորժակաց հաւարակաց»: Գրքերի վերայ առանձին հոգս էր քաշում ինքը հայրապետը, սորա ցուցմամբ և յորդորանքով գրուած է օրինակ № 894 ճաշոցի, այլ և ժամագրքեր, ծիսական—կրօնական գրքեր, որոնք առանձին ջանքերով մանրակրկիտ ծշտութեամբ և նկարներով պատրաստուում էին:

Այս բոլոր զբաղմունքների մէջ սուրբ հայրապետը չէր մոռանում, որ Մայր Աթոռից կոզոպտել էին մի թանկագին դանձ, Ս. Լուսաւորչի հրաշափառ աջը՝ «Զայն աջն» որ պարծանք էր Հայաստանեայցս և պահապան տանս Թորգանայ, այլ և նշանակ հայրապետութեան: Անշուշտ ս. հայրապետը այնպէս էր հասկանում, որ Ս. Աջն ու ս. Էջմիածին, Էջմիածինն ու հայրապետական աթոռը միատեղ պիտի լինին: Ահա թէ ինչու ահագին չարչարանք յանձն առած զնում է Պարսկաստան, նոր—Զուղայ, ուր Ս. Աջն էր գտնուում: Զուգայեցիք հայրապետին աղաչում են չաանել իրանցից այդ օրբազան մասունքը, նոքա չէին կարող բաժանուել Ս. Աջից, որովհետեւ հաւատում էին, որ նա նոցա փրկում և հովանաւորում է այդ օտար աշխարհում: Նոքա չլսելով հայրապետին, որ ասում էր թէ Ս. Աջի իսկական տեղը Ս. Էջմիածինն է և այնտեղ էլ պիտի լինի արգելքներ էին յարուցանում նորա մտադրութիւնը խանգարելու համար, բայց կաթուղիկոսը շահի հրովարտակով իրաւունք ստացաւ Աջն Էջմիածին տանել, և երբ ժողովուրդը կրկին ընդդիմացաւ, նա զայրացաւ Խօջայ—Նազարի որդւոց, որոնց ասն մնում էր Աջը, և ամբողջ Զուղա-

յեցւոց վերայ՝ այնպէս որ ժողովուրդը վախեցած նորա արգար զայրոյթից, մանաւանդ թէ չկամենալով աւելի ևս վըտացնել, յանձնում է նորան, և նա հանդիսաւոր կերպով բերում է Մայր Աթոռը: «Եւ եղև այս անպատում ուրախութիւն ամենայն Հայոց»։ վկայում է Դավրիժեցին:

Ա. Աջի վերադառնալովը եկեղեցական հանդէսները և արարողութիւնները առանձին շուք են ստանում, մանաւանդ որ ս. հայրապետը ինքը հոգ էր տանում որչափ կարելի է փառաւոր կացուցանել եկեղեցական հանդէսները, որովհետև նա «էր յոյժ տօնասէր, պայծառացուցանող տօնից, զարդարող եկեղեցեաց և պատուիչ տօնից տէրունականաց»։ Դորա համար էլ նա «Աւատացուցեալ և զսրբութեան սպասան և զոսկեղէնս և զարծաթեղէնան և զկերպասեղէնան և նկարակերտս կերտուածոց հանդերձ այլովք վայելչականօք զարդիւք»։ միւս կողմից ժամակարգութեան հաստատ կարգեր սահմանելով՝ առաջ էր բերում մի հիասքանչ տպաւորութիւն, որը ստացել են ոչ միայն հայ հեռաւոր և մօտաւոր ուխտաւորները, այլ նաև պարսիկ իշխանաւորներն ու խաները:

Այսպէս, երևանի Քեօթիւկ Մահմէտ խանը խնդրում է հայրապետին Զօրհնեաց տօնը իւր առջև, Զանգուի վերայ կատարել. իսկ Փիլիպպոս կաթողիկոսը վանքերի առաջնորդների և իւր միաբանների ահադին բաղմութեամբ և մի արտախրդ թափօրով կատարում է Զօրհնեաց հանդէսը: Այս արտախրդ փառահեղութիւնը թուրք խուժանի կրօնամոլութիւնն ու նախանձն է գրգռում, որ շուտցնելով ազմկելով կամենում է թափօրը խանգարել, բայց չի յաջողում, և թուրքերը չարաչար պատժուում են, մինչ հայրապետը խանից պարգևատրուում է:

Մայր Աթոռի ներքին ու արտաքին կեանքի բարգաւաճման հետ աճեց և հայրապետի հեղինակութիւնը թէ հայ և թէ թուրք տարրի վերայ. «Եւ եղև սրբոյ հայրապետիս օր յաւուրս զօրանալ, զի Տէր էր ընդ նմա»։ գրում է Դավրիժեցին: Եւ նա գիտէր իւր հեղինակութիւնը դործ գնել, ինչպէս հայ եկեղեցու և Մայր Աթոռի բարեկարգութեան, այնպէս էլ հայ ժողովրդի բարօրութեան համար, որով էջ-

միածնի և հայրապետութեան հիմքը ժողովրդի սրտի և հոգու մէջ աւելի ամրապնդուում էր: Այսպէս Ղարա—Ղուբաթ անունով մի բռնաւոր հարկահան, որը ժողովրդին չափաւանջ նեղում էր, ստիպուած էր հայրապետի հեղինակութեան առաջ տեղի տալ: Բայց ոչ միայն մի հարկահան, այլ նոյն իսկ Երեւանի խաները տեղիք ունէին վախենալու կաթուղիկոսից, որովհետեւ նորա վկայութիւնը խանի վատութեան մասին կարող էր կործանել նորան: Ընչպէս որ, Քեթիւկ Մահմէտի վերաբերութեամբ պատահեց:

Մայր Աթոռի և Էջմիածնի հայրապետութեան ձեռք բերած այս մեծ հեղինակութեան շնորհիւ մի կողմից նորա թշնամիները պարտուում են, միւս կողմից բարեկամները իրենց «Քրիստոսահիմն և լուսանկար» երկնաքանդակ և ատենասարսա սերուբէյաճեմ և հրեշտակապատ Ս. Աթոռի լուսոյ մօր» փառքի նախանձախնդրութեամբ վառուում:

Երկրորդ կարգի անձնաւորութիւններից է Դաւիթ Բաղիշեցին, որը Փիլիպպոսի աշակերտ եղած և նորանից ձեռնադրուած ու Ամրաօլու առաջնորդ նշանակուած Մեսրոպ Կաթիկոսի աշակերտն է, և որը թողել է մի փոքրիկ ժամանակադրութիւն: Սա պատմում է, որ Ախթամարի Փշրուկ կոչուած կաթուղիկոսը կաշառքի ոյժով կամենում էր Վանայ և Բաղէշի կուսակալութիւնների մէջ ապրող հայերին իւր իշխանութեան տակ առնել, Ախթամարի թեմ դարձնել, բայց «զայն տեսեալ մեծ վարդապետին Մեսրոպայ մօր» մի տեսանել զօրհամարհանա մօր լուսոյ» — ամբողջ հոգւով զինւում են և չեն թողլ տալիս այդ ոանձգութիւնն անելու: Երկու տարուայ մէջ Ախթամարցիք թուրք զինուորների սուրի նի ոյժով փորձում են նոյն բանը եօթն անգամ, բայց ի զուր» ժողովուրդը լսելով իւր առաջնորդին՝ քշել է տալիս Ախթամարցիներին իւր երկրից:

Բայց միայն Ախթամարը չէր, որ ստիպուած էր տեղի տալ ու Էջմիածնի ժողովրդի վերայ ունեցած բարոյական հեղինակութեան առաջ: Դանձասարի Աթոռն ևս, որ այս ժամանակներում անկարգ գրութեան մէջ էր, կրում է իւր վերայ ու Էջմիածնի հայրապետի հեղինակութեան ոյժը: Այդ աթոռ

ախ Դրիգոր կաթողիկոսը Փիլիպպոսի ցուցմամբ և հրամանով է ընտրուում: Այդ բաւական չէ. Խաչէնցիք և շրջակայ գաւառի բնակիչները ցանկանալով լքել իրենց Փանձաւորի Աթոռը, Սիմէոն կաթողիկոսի վկայութեան համաձայն, ինքնաշերտաբար խնդրում են Երանի դահակայից, թոյլ տալ իրենց մոնել ա. Էջմիածնի իշխանութեան տակ:

Անշուշտ այս երեւոյթն է պատճառը, որ Սաի Սիմէոն կաթողիկոսը իւր թղթում, ուղղած Փիլիպպոսին, սորան Աղուանից Աթոռի յափշտակող է անուանում: Սիմէոն կաթողիկոսի թուղթը, որը բերուած է Տաշեանի ցուցակի մէջ, կրում է հետեւեալ խորագիրը. «Պաշտպանութիւն իրաւանց սրբոյ աթոռոյս Տանն Կիլիկիոյ»: Այս թղթից երևում է, որ Փիլիպպոսը նախօրօք նորան մի թուղթ է դրել, որի բովանդակութիւնը թէև չի բերած, բայց որովհետև այդ թղթին քառասուն զրած Սիմէոնի թուղթը վերաբերում է երկու աթոռների իրաւասութեան խնդրին, մենք կարող ենք եզրակացնել, որ այդ թուղթն ևս մի այդպիսի բովանդակութիւն պիտի ունենար, և հաւանորէն Փիլիպպոսը նպատակ է ունեցել Սիմէոն կաթողիկոսի ոսնաձղութեանց առաջն առնել: Սիմէոնը ընդհակառակն իւր թղթով աշխատում է սպառնալ, թէ Սաի Աթոռը ի հնուց անախ ընդհանրական է, թէ այդ աթոռի զօրացման համար է աշխատել ինքը Տաթևային և սորա աշակերտներին երկուսը Սաի աթոռն են նստել, և թէ այժմ էլ նա ունի շատ նշանաւոր վարդապետներ և եպիսկոպոսներ, որ ցրուած են մինչև արևելեան Հայաստան, ի վերջոյ նա զայրացած տաւում է. «Զայլոց վիճակ և զայլոց թեմ յափշտակեցեր՝ թէ՛ զԱղուանս և թէ՛ զայլս»:

Այս դրադրութիւնների վերայ չգիտենք ինչքան է անցնում, երբ Փիլիպպոս կաթողիկոսը, թէև մի այլ պատճառից զրդուած, գնում էր արեւմտեան Հայաստան, վերջ տալու երկու աթոռների իրաւասութեան խնդրին:

1651 թուին ա. հայրապետը Յակոբ Զուղայեցուն տեղապահ կարգելով՝ բաղմաթիւ եպիսկոպոսների և վարդապետների ուղեկցութեամբ ձանապարհ էր ընկնում Երուսա-

դէմ դնալու և այնտեղից Կ. Պոլիս: Հայրապետի այս ուղեւորութեան դրդիչ պատճառներ շատ կային: ամենազլխաւորը Կ. Պոլսի հայերի մէջ տիրող խառն դրութիւնն էր: Այդ տեղի հայերը բաժանուել էին երկու կուսակցութեան, մէկը աւելի հին ժամանակներում գաղթած և այնտեղ հաստատած հարուստների կուսակցութիւնն էր, միւսը գաւառներից նոր գաղթածների կամ աղքատ ամբոխներ: Սոցանից իւրաքանչիւրն անխտիր, ամէն միջոցի գիմելով՝ կամենում էր իւր մարդկանցից բարձրացնել պատրիարքական աթոռը և դոցա միջոցաւ ձնշել հակառակորդներին: Այս անվերջ խռովութիւնների, այլ և Կ. Պոլսում ծագած հրդեհի պատճառով, այնտեղի եկեղեցիների վերայ 40 ոսկի պարտք էր դիպուել: Պարտքը գնալով աճում էր, կռիւր դնալով բորբոքում: Այս բոլորին մի դարման տանելու համար շատերն այնտեղից դիմում էին կաթողիկոսին՝ վերջ տալ այդ անտանելի դրութեանը:

Հէնց որ Հայրապետի էջմիածնից դուրս գալու լուրը Կ. Պոլիս հասաւ, հայ իշխանաւորները նորա ապահովութեան համար կառավարութիւնից խնդրեցին և հրամանատարան, որ պաշտօնական անձինք ուղեկցեն հայրապետին, և վերջինս ազատ համարձակ շրջադասեց արեւմտեան Հայաստանի գլխաւոր քաղաքներն ու գիւղերը: Ճնշուած հայ ազգաբնակչութեան համար հայրապետի այսպիսի շքեղ փառքով երեւոյլ մի չափանուած երեոյթ էր, և անպատում ոգեւորութեան առիթ, որ բարձրացնում էր ազգային և կրօնական նախանձախնդրութեան ոգին: Ս. հայրապետը ուր որ հանում էր՝ քարոզում, խրատում, օրհնում էր իւր ժողովրդին և ամէն տեղ կարգ վերահաստատում, և այս առաքելութեան համար ստանում էր իւր ժողովրդից ևս ատնուէրներ: Երուսաղէմ հասնելով՝ նա իւր ժողովրդից ստացած նուէրներով Ս. Յակոբի վանքը սալայատակում է գեղեցիկ և դոյնդգոյն քարերով:

Այստեղ օգուտ քաղելով այն հանգամանքից, որ Սիւրի միմէնի յաջորդ, Ներսէս կաթողիկոսն ևս Երուսաղէմ ուխտ էր եկել, ցանկացաւ որոշ սահմաններ դնել այս երկու

աթոռների իրաւասութեան միջև, որը և դարերի տեւակահորութիւն ունեցաւ:

Յայտնի չէ, թէ ինչքան խորհրդածութիւններ են տեղի ունեցել երկու կաթուղիկոսների մէջ և թէ այդտեղ որչափ դեր է խաղացել Երուսաղէմի Աստուածատուր վարդապետը, միայն Դավրիժեցին և միւսները այդ խորհրդածութիւնների արդիւնք 13 կանոնների մի շարք են առաջ բերում: Այդ կանոններից առաջինը և երկրորդը երկու հայրապետական աթոռների միջև որոշ կարգ են սահմանում, որով իւրաքանչիւր աթոռի իրաւասութիւնը արդէն իսկ սովորյալ իրաւունքով որոշուած թեմերի մէջ է ամփոփուում, գործնով երկու աթոռների ապագայ ընդհարման առաջն առնուում էր: Երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ և հոթներորդ կանոնները եպիսկոպոսների և առաջնորդների իրաւունքն են որոշում: Աւթերորդը վերաբերում է արժանաւորներին միայն վարդապետական դաւադան տալուն, իննբորդը՝ քահանայի ձեռնադրութեան, ստան և տուն և մէկ երորդը՝ հասոյթին, տաներկուերորդը՝ ամուսնութեան, իսկ տասներեքերորդը՝ այրի քահանաների վիճակն էր որոշում: Առաջին կանոնից յետոյ իրաւական մեծ նշանակութիւն ունին երրորդը, վեցերորդը և հոթներորդը, որոնց մասին վերջը խօսք կը լինի:

Այս կարգերը սահմանելուց յետոյ Փիլիպպոսնատում է նաւ և գնում է Կ. Պոլիս ուր մնում է մի ամբողջ տարի: Ա. հայրապետը նախ հաշտեցնում է երկու կուսակցութիւններին միմեանց հետ, ապա առանձին հաւատարմատարներ կարգելով և իւր հայրապետական հեղինակութիւնը գործ դնելով մի քանի ամսուայ մէջ յաջողւում է ժողովաւորութեամբ պարտքերը վճարել:

Բայց սորանով չվերջացան մեծ հայրապետի գործերը. նա պիտի սպեղանի գանէր բժշկելու համար մի մեծ վերք, որը Մելքիսեթէկ կաթուղիոկոսը բացել էր հայ ժողովրդի մի բարդաւաճ մասի կրծքում:

Նիկիոյ Թորոսովիչ իւր գայթակղեցուցիչ վարմունքի համար տեղական ժողովրդի զղուանքին, Ահաատան գնացող Գրի-

գոր Աեսարացու բանադրանքին և Մովսէս կաթուղիկոսի յանդիմանութեանն էր արժանացել. ժողովրդի և առաջնորդի մէջ գժտութիւնն ու խռովութիւնները անվերջ էին: Մովսէս կաթուղիկոսն ուղարկում է Ահհաստան Խաչատուր Աեսարացուն, որ վերջ տայ խռովութիւններին: Սա Ահհաստան հասնելով, ժողովրդի և նորա դատաւորների կողմը բռնեց և կամեցաւ դատի ենթարկել Նիկօլին. բայց Նիկօլը աւելի խորամանկ և կտրուկ մարդ էր, մինչ Աեսարացին անվճռական և անճարակ: Նիկօլը օգուտ քաղելով սորա անվճռականութիւնից և ժամանակ վաստակելով՝ պապին հնազանդուելու երդումն տուաւ և Յիսուսեանների օգնութեամբ ձեռք ձգեց տեղի եկեղեցիները և եկեղեցական գոյքը: Այնպէս որ Խաչատուր վարդապետն անկարող մի բան անելու, դառնում է Եջմիածին և Մովսէս կաթուղիկոսին պատմում եղելութիւնը: Վերջինս ճարահատեալ նամակներ գրեց Ահհաց Վլադիսլաւ Թագաւորին, Իլիովի արքեպիսկոպոսին և պապին և խնդրեց նոցանից վերջ տալ հայերի նեղութիւններին. բայց ի դուր անցաւ այդ բոլորը: Թէպէտե Թագաւորը շատ աշխատեց և նոյն իսկ փորձեց անձամբ առնել Նիկօլի ձեռքից եկեղեցիները և տալ հայերին. բայց Նիկօլը հաղորդութեան բաժակը ձեռքին դիմաւորեց Թագաւորին և այդ եղուիտական միջոցով կարողացաւ Թագաւորի բարի մտադրութիւնը ապարդիւն դարձնել: Այսպիսով ժողովուրդը մնաց գրկուած եկեղեցիներից, եկեղեցական պաշտամունքներից ու խորհուրդներից: Ահհահայերը ստիպուած 1643-ին նորից պատուիրակ են ուղարկում Փիլիպպոս կաթուղիկոսի մօտ իրենց միջից Պան Գրիգորին, որը հանդիպում է հայրապետին Շօշ քաղաքում, ուր և ժողով է լինում: Ժողովի հեռեանքը լինում է այն, որ Պան Գրիգորը վերադառնում է Ահհաստան կաթուղիկոսի կոնդակը ձեռքին, որով վերջինս իւր հաւատարիմ ժողովուրդն օրհնելուց յետոյ, յոյս է տալիս նոցա, որ շուտով մի բարձրաստիճան եկեղեցական կուղարկէ վերջ տալու եղած խռովութիւններին*: Յայտնի է այնուհետեւ, որ

* Փիլիպպոսի Վլադիսլաւ Թագաւորին ուղղած Թղթի բռնաւիս - Օգոստոս

1647-ին կաթողիկ քարոզիչ Փիլոմալին կաթողիկոսի յանձնարարական թղթերով Լեհաստան էր գնում, որտեղից յետոյ անյուս Հռոմի առանց գրութիւնը բարւոքել ջանալու:

Խնդիրն այս վիճակի մէջ էր, երբ կաթողիկոսը Կ. Պոլիս հասաւ: Նիկոլը որը սպառել էր եկեղեցիների ամբողջ գոյքը, ճարահատած և նոյն իսկ եզուիտների խորհրդով Լեհաստանից եկաւ Կ. Պոլիս, որպէս զի մի կերպ կարողանայ բանադրանքից ազատուել և այդպիսով ժողովրդի հետ առ ժամանակ հաշտուել: Ժողովուրդը իւր կողմից ուղարկում է Խաչիո անուն դատաւորին, որպէս զի Նիկոլի ամբողջ դիմակը պատռէ և միջոց չսայ նորան խաբել կաթողիկոսին: Բայց կաթողիկոսը Նիկոլի գլխաւոր խոստումներից խաբուեցաւ. նա պարտաւորուում էր ս. Էջմիածնին հպատակել, չփոփոխել եկեղեցական արարողութիւններից և ոչ մին, չյիշատակել պապի անունը եկեղեցիներում (միայն ինքը Նիկոլը իրաւունք ստացաւ պատարագի ժամանակ յիշել պապին). այս պայմաններով Նիկոլին արձակեց բանադրանքից և կարգեց կրկին առաջնորդ: Ժողովուրդը, որ դարձեալ չէր ուզում համակերպուել, կաթողիկոսի ուղարկած ներկայացուցիչ Յովհան փարգսպետի յորդորներին զինաներով, հաշտուում է իւր առաջնորդի հետ: Յայտնի է սակայն, որ այս հաշտութիւնը մի մեծ սխալ էր, որով Փիլիպպոս կաթողիկոսը հայ եկեղեցու այդ հեռաւոր և ծաղկած համայնքը անդիտակցաբար թողնում էր կաթողիկ քարոզիչների ձեռքին. իսկ նոքա շատ չանցած ուխտադրուած Նիկոլի ձեռնադրութեամբ խորթացնում են աննկատելի կերպով հայ համայնքը Մայր Աթոռից:

1654 ին Ա. Հայրապետը այս կնիքոտ խնդրին լաւ վերջ տուած համարելով՝ ժողովրդի առատ նուէրներն առած, «երեւելի եկեղեցական անօթովք և մարմնաւոր կարասիւք» ձոխա-

վանդակութիւնից իմանում ենք, որ այդ քարծրաստիճան եկեղեցականը լինում է Գրեգոր Եպիսկոպոսը. նա այդ թուղթը Լեհաստան տանելով թագաւորին պիտի յանձնէր: Ուրեմն ս. հայրապետը իւր խոստումն ու պարտականութիւնը կատարել է:

ցած, այլ և Բրուսացի Անտոն չալարի անուէնով վաճառականից Էջմիածնի զանգակատուն շինելու խոստումն ընդունած, մեծ շքով դառնում է Մայր Աթոռը և իսկոյն, հակառակ Երեւանի Մահմատ—Աուլի խանի արգելքին՝ ձգում է զանգակատան հիմքը: Բայց դեռ կէսը չհասած վախճանուում է 1655-ի մարտի 25-ին, 63 տարեկան հասակում: Նորա մահուան առթիւ հաւաքուած հոգեորականների և աշխարհականների բազմութիւնը, ցանկացաւ թաղել նորան զանգակատան տակ. բայց երբ ոչ մի կերպ հնար չեղաւ թոյլտուութիւն ստանալ Երեւանի խանից, տարան թաղեցին Հռիփսիմի վանքում, հիւսիսային խորանի առաջ:

Սորա 22 տարուայ հայրապետութիւնը ամենափառաւոր և արդիւնաւէտ մի շրջան եղաւ թէ Հայ եկեղեցու և Մայր Աթոռի պայծառութեան և թէ հայրապետական հեղինակութեան համար: Դավրիժեցին վերջին անգամ ընդհանուր կերպով նկարագրելով, թէ նա ինչ է արել Մայր Աթոռի համար, ասում է. «Մանաւանդ բարձրագահ Աթոռն Ս. Էջմիածին, սովաւ առաւել հոտատեցաւ և փարթամացաւ եկեղեցական անօթով, ոսկւով և արծաթով և մեծագին զգեստիւք և սրտուական գրենօք վարդապետականօք բազմօք, այնպէս և մարմնաւորօք սպասիւք և կահիւք պղնձեղինօք և բրդեղինօք և այլովք այսպիսօք, և հոյլք անբան կենդանեաց՝ ուղտք և ջորիք և ջուկք խաշանց, անդէոց, այլ և արած, այգիս և բուրսատանս», ապա դրուատում է նորան հետեւեալ խօսքերով. «Բազմադան կերպիւ հոգեոր և մարմնաւոր արդեամբք օգտակար լինէր աշխարհիս, զի իբրեւ զբերդամուր էր նա շուրջ զազգաւն Հայոց ընդդէմ մահմէտականաց, որք ոչ կարէին հարստահարել և զգուել զհայս, վասն զի ամենայն ներհակք և ակոյեանք, որք իբրեւ զլեւոն հզօր ընդդէմ կային, ամենքեան խորտակեալք ի միջոյ բարձան, եթէ եկեղեցականք, եթէ աշխարհականք և թէ այլաւեւ և այլազգի փառաւոր իշխանք: Լեալ ամաց վաթսունից արդոյաւոր և մեծաշուք առաջի ամենայն ազանց Հայոց, Հոռոմոց, Վրաց, Սամանցոց, Պարսից, մեծամեծ իշխանաց, նաեւ թագաւորաց իսկ»: Սորան համապատասխան է

Բաղիշեցու վկայութիւնը, որ ասում է. «Սա (Փիլիպպոս) զար-
գարեալ ամենայն առաքինութեամբ, եւ համբաւ սորա ընդ
ամենայն տիեզերս, մինչ զի պատարագս զայր նմա ի պապէն
Հռովմայ (?), բաղում անգամ ի Կ. Պոլսէ, ի Վրաց Թագա-
ւորէ»:

Անհետաքրքրական չէ այստեղ մէջ բերել Ֆրանսացի Դա-
վէռնիէ ճանապարհորդի հատուկոր նկարագրութիւնը ս. Էջ-
միածնում տեսած կեանքի և Մայր Աթոռի թողած ապաւո-
րութեան մասին: 1655-ին, ինչպէս պատմում է Հ. Ալիշա-
նը իւր «Այրարատ»ի մէջ, գալիս է Էջմիածին Դավէռնիէն:
Նա նկարագրում է «Եկեղեցին, այլև սեղանատուն հանգերձ
գահաւորակաւ կաթուղիկոսին և ծոխ խրախունս ի վերջում
աւուր բարեկենդանի», ապա տեսնւնդառաջի հանդէսն ու
հրավառութիւնը: Նոյն այդ օրը յարգելի ուղևորը հրաւեր է
ստանում կաթուղիկոսից ներկայ լինելու գոմէշների կռուին:
Հրաւերն ընդունելով նա մի շրջապարսպի վերայից տեսնում
է 8 վիթխարի և ուժեղ գոմէշներ, որոնց կռուեցնելու հա-
մար փակել էին այդ տեղում: Նոցանից երկուսը և ամենակորո-
վիները առաջին ընդհարումից տապաստ ընկան, իսկ միւս-
ները խեղեցան: Գոմէշների կռուի նկարագրութիւնից յետոյ
նա նկարագրում է եկեղեցու ներսը. «Իսկ վասն ծոխութեան
և սպասուց և զարդարանաց եկեղեցւոյն ոչ ուրեք հաւասար
նմին տեսեալ յեկեղեցիս քրիստոնէից, բովանդակ դասն պըձ-
նեալ էր Վենետիկեան ոսկեղիպակաւ և գետինն ընտիր կա-
պերտիւք, ի վերայ սեղանոյն բազմէր խաչն ի միջի վեցից
ոսկեղէն աշտանակաց (Մեծ պատի օրերն էին), իսկ ի վերայ
աստիճանոց չորք մեծ աշտանակք արծաթիք, հինգ ոտնա-
չափ բարձրութեամբ»: Մայր Աթոռն ուրեմն այնպիսի վա-
ռադարդութիւն ունէր Փիլիպպոս կաթուղիկոսի ժամանակ,
որ այժմ իսկ երազական է թուում: Մենք իրաւունք չու-
նինք այս նկարագրութիւնը բառացի ձշտութեամբ չընդու-
նելու: Բերենք նորանից մի ուրիշ կտոր ևս. «Ի մտանելն
առ կաթուղիկոս ի սենեակ մի փոքր նստեալ էին, ըստ արեւ-
լեան տարազու, առաջի նորա 4 արքեպիսկոպոսք և 9 եպիս-
կոպոսք, և յանկարծ եմուտ ի ներքս ճգնաւոր մի գծծակերբ

և ազեղատեսու որոյ և 22 ամաւ յետ չէր բնաւ խօսեցեալ ընդ ումեք, և յայնմ աւուր հրամայեաց նմա կաթուղիկոս, և նա հնազանդեալ առ ժամայն բարբառեցաւ»:

Մ. Խ.

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆԻ ԿԵՐՊԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ.

Արեւելագէտների միջազգային ժ.Գ. համաժողովում, որ տեղի ունեցաւ Համբուրգում այս սեպտեմբերի 5—10-ին, Հայդելբերգի համալսարանի աստուածաբանութեան պրոֆեսոր հայազէտ Մերքս մի դասախօսութիւն կարդաց՝ «Հին Կտակարանի ազգեցութիւնը տիեզերական պատմութեան զարգացման և կերպաւորութեան վրայ» վերնադրով: Այդ դասախօսութիւնը ժողովականների կողմից արժանացել է մի բոլորովին մանակի հաւանութեան, ինչպէս յայտնում է Hamburger Nachrichten թերթը, տալով յիշեալ դասախօսութեան բովանդակութիւնը, որից և մենք առնում ենք:

Այն, ինչ որ մենք համաշխարհային պատմութիւն ենք անուանում, այնպիսի կարեւոր տեղ է բռնում քաղաքակրթեալ մարդու գիտակցութեան, փիլիսոփայութեան և կրօնի մէջ, որ ինքն ըստ ինքեան հարց է ծագում — ինչպէս է առաջ եկել «համաշխարհային պատմութիւն» գաղափարը: Այս գաղափարն իր պատմութիւնն ունի, նա գլուխ է եկել հելլենականութեան և երբայականութեան ձուլումով: Իւրաքանչիւր պատմութիւն ի բնէ ազգային է: Հերոդոտ արդէն մեծ հետաքրքրութիւն է ցոյց տալիս շրջաբնակ ազգերի պատմութեան համար՝ թէպէտ նա էլ օտարների մասին պատմում է միայն այն, ինչ որ յոյների հետ առնչութիւն ունէր: Յետագայ յոյն պատմիչները, ինչպէս օրինակ Քսենոֆոն, Թուկիդիդէս, այս տեսակէտով աւելի յա-